

С.А. Жиренов* , З.Б. Кульманова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

*e-mail: saken82@mail.ru

АДАМЗАТ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «ТІЛДІК САНА» МЕН «ДІНИ САНАНЫҢ» РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

Мақалада адамзат дүниетанымындағы тілдік сана мен діни сананың ерекшелігі мен олардың бірлестігі қарастырылады. Тіл – әлеуметтік мәнділікке ие ұлттық көрсеткіш болса, дін – адамның рухани жан азығы, мәдениет пен өркениеттің бастауы. Тіл адам санасындағы біртұтас бейнені модельдеуші құрал болса, дін сол сананы қалыптастыратын жоғарғы ұғым. Тіл де, дін де адамзат тарихында қажеттіліктен туған қоғамдық құбылыстар. Адамзат дүниетанымының даму көрсеткішіне тілдік сана мен діни сананың өзіндік ықпалы зор. Діннің таралуы діннің қасиетті тілінің таралуымен қатар, дін мәдениеті, діни идеясы, бір тұтас әлемге діни көзқарасты, діни біртұтас сананы да таратады. Қоғамдағы діни сананың орнын ескере отырып, халық аузындағы күнделікті тілдік бірліктерді талдау арқылы ұлттық құндылықтар мен ұлттық дүниетанымды анықтауға болады.

Діни сананың түп төркінінде адамзаттың тылсым күшке деген сенімі жатыр. Сенімнің негізінде қалыптасатын дүниетаным – тілдік бірліктер арқылы көрініс табады. Адамзат баласы дүниетанымының бастауында діни сенім (діни сана) тұрады. Адамзат дүниетанымындағы тілдік санаға діни сананың немесе діни санаға тілдік сананың өзара тең дәрежедегі ықпалдастығы, адамның тұлғалық қасиетін, қала берді этностың ұлттық болмысын қалыптастырады. Дін мен тілдің үйлесімі этностың ұлттық менталитетін, өмірлік дүниетанымын, дүниелік ұстанымын, құндылықтар өлшемін көрсетеді.

Түйін сөздер: тілдік сана, діни сана, тілдік бірлік, ғаламның бейнесі, ұлттық құндылық, қоғамдық орта, дүниетаным, адамзат т.б.

S.A. Zhirenov*, Z.B. Kulmanova

Kazakh national pedagogical university named after Abay, Kazakhstan, Almaty,

*e-mail: saken82@mail.ru

Representation of “language consciousness” and “religion consciousness” in the worldview of humanity

The article discusses the features of linguistic and religious consciousness and their unity in the worldview of mankind. Religion as a special form of worldview and worldview is one of the integral components of culture. Religion forms a special way of perception, the moral consciousness of a people, their spiritual national view of the surrounding reality, which add up to a kind of religious picture of the world. Religious and linguistic consciousness is a form of social consciousness, which is characterized by dynamism and evolves during the development of man and society. Any answer to the question about the structure and nature of the world is based on a person's experience, facts that he fixes both by sensory organs and devices, their amplifiers, and on the correlation of these facts with a cognitive (thought) model or theory.

Faith is a very important concept in human life. It applies to a wider context than the religious domain alone. This concept touches on the extremely deep foundations of human life, the meanings that form it. Recognizing the existing role of religious consciousness in the life of mankind, as well as analyzing religious words, one can determine the national values and consciousness of the people. The basis of religious consciousness is a person's belief in the supernatural, which serves as a criterion that reveals the essence of language and religion.

Key words: linguistic consciousness, religious consciousness, worldview, national values, social environment, worldview, humanity, etc.

С.А. Жиренов*, З.Б. Кульманова

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,

*e-mail: saken82@mail.ru

Репрезентация «языкового сознания» и «религиозного сознания» в мировоззрении человечества

В статье рассматриваются особенности языкового и религиозного сознания и их единство в мировоззрении человечества. Религия как особая форма мировоззрения и мировосприятия является одной из неотъемлемых составляющих культуры. Религия формирует особый образ восприятия, нравственное сознание того или иного народа, его духовный национальный взгляд на окружающую действительность, которые складываются в своеобразную религиозную картину мира. Религиозное и языковое сознание представляют собой форму общественного сознания, которое характеризуется динамичностью и эволюционирует в ходе развития человека и общества. Любой ответ на вопрос о строении и природе мира основан на опыте человека, фактах, которые он фиксирует как органами чувств, так и приборами, их усилителями, и на соотношении этих фактов с когнитивной (мыслительной) моделью или теорией.

Вера – это очень важное в жизни человека понятие. Оно применяется к более широкому контексту, чем только религиозная область. Это понятие затрагивает чрезвычайно глубокие основания человеческой жизни, смыслов, ее образующих. Признавая существующую роль религиозного сознания в жизни человечества, а также анализируя религиозные слова, можно определить национальные ценности и религиозное сознание народа. В основе религиозного сознания лежит вера человека в сверхъестественное, служащая критерием, выявляющим сущность языка и религии.

Ключевые слова: языковое сознание, религиозное сознание, картина мира, национальные ценности, социальная среда, мировоззрение, человечество и т. д.

Кіріспе

Адам – жердегі жалғыз ақыл иесі. Адамның адамдық болмысына қатысты философия ғылымында көптеген көзқарастар қалыптасқан. Кеңестік материалистік кезеңде «адамды адам еткен – еңбек» – деген (К.Маркс) тұжырым біршама уақыт үстемдік құрып келгендігі мәлім. Уақыт өте адам болмысына, оның дүниетанымына, ойлау жүйесі мен саналы әрекетіне қатысты жаңашыл ғылыми көзқарастар орнықты. Ал осылардың барлығы адамның әуелгі саналы әрекетімен, тілдік құзыреттілігін айналып өткен емес. Адамзат дүниетанымы, ең әуелі, саналы әрекетпен – ойлаумен тікелей байланысты. Ойлау алғашқы адамның пайда болуы, тілдің шығуымен қалыптасқан. Тілдік қарым-қатынастың пайда болуы қоғамдық сананың қалыптасуымен бірге жүреді. Бір кездердегі ғылыми концепцияда «адамды адам еткен – еңбек» деп келсек, ал бұл күндері «адамды адам еткен – тіл» екендігі басымдыққа ие болуда. Тілдің шығуы сананың пайда болуымен сабақтасады. Адам ойлау қабілеті арқылы қоршаған ортаны танып білсе, тіл арқылы ойды белгілі бір бейнеге, модельге түсіріп, жарыққа шығарады. Олай болса, тіл – ойлаудың құралы, ал сана – ойдың мекені. Сана – психология, философия, логика, когнитология, лингвистика салаларының қарастыратын категорияларының бірі. Әр ғылым саласы сана-

ны өзіне тән ерекшелігі тарапынан қарастыруда. Адам сезінген ішкі болмыс күйі таным, қиял, ой, түйсік, жады, ес, тілдік ұғымдары сананың күрделі табиғи құбылыс екенін аңғартады. Осыған байланысты ұлттық сана, эстетикалық сана, қоғамдық сана, саяси сана, философиялық сана, діни сана, мәдени сана, мифтік сана, тілдік сана т.б. түрлерге бөлінеді.

Әлемдік тіл білімінде сананы тілдік тұрғыдан зерттеу ісі ХХ ғасырда лингвистиканың қарқынды дамуына алып келді. «Тілдік сана» мәселесі тіл білімінің жас саласы психолінгвистика үшін әлемді бейнелейтін және адамдардың айналадағы ақиқат жайлы ұғым-түсінігін анықтайтын өзекті тақырыпқа айналды. Тіл мен сана, сана мен ой, сана мен сөйлесім мәселелерін А.А.Потебня, Л.В.Щерба, Э.Сепир, А.А. Леонтьев, Е.Ф.Тарасов, Н.В.Уфимцева және басқа да ғалымдардың зерттеулерінде түрлі ғылыми тұрғыда қарастырылып келді. Алайда «тілдік сана» теориясының әлі қалыптаспағаны адам санасының күрделі нысан (құбылыс) екендігін көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде қазіргі ғылыми прогресте адам санасындағы әлемнің бейнесін тілдік тұрғыда қарастыру өзекті мәселелердің қатарына жатады.

Тіл мен сана бірлесе өмір сүреді, бір-бірін толықтырады, сананың болмысы да, ақиқаты да – тіл болып табылады. Тіл – сананың көрінісі ғана емес, сондай-ақ сананың қалыптасуы мен

дамуының негізгі көрсеткіші. Оларды бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Тілдік сананың көрінісі – сөйлеу әрекеті. Осыған байланысты Ш.Бекмағамбетов: «он сегіз мың ғаламның ішінде осынау ерекше бақыт – ойлай білу бақыты адамзат ұрпағына ғана берілген. Яки жаратылыс Иесі адамзатына тек ерекше тіршілік сыйлап қана қойған жоқ, дүниенің шар тарабына шарқ ұрған ұшқыр ой-қиял мен ең ғажайып қасиет – сөйлей білу қабілетін де сый етті. Міне, бірімен-бірі жалғасып-ұштасып жатқан осынау үштік құдірет – өзге жаратылыстан ерекше адами тіршілік, аспан-жерде шарқ ұрған ұшқыр ой-қиял, дүниенің небір жұмбағын жалғыз ғана дыбыстың қауызына сыйғызған құдіретті Тіл-құрал – адами заттың жаратылыс тарту еткен үш бақыты осылар» деген пікірінен тілдік сананың үш тұғырлы «Тіл–Ой–Сөйлесім» аралығындағы сананың жоғарғы сатысы екенін және оның әуелден Жаратқан Иенің адамзатқа берген қасиетті екенін аңғартады (Bekmagambetov, 1999: 9). Адам баласы адам болып жаратылған уақыттан бері санасы даму динамикасын үдетпесе, бәсеңдеткен емес. Оған дәлел ретінде адамзат баласын қоршаған орта аспан, жер, күн, ай әлемін, өзінің болмысын, оңы мен солын, ғаламның сырын тану тіршілік қажеттілігі үшін талпынысы бүгінгі адам баласын сана биігіне, ноосфера қоғамына жетелеуде. Ал «*ноосфера* (гр. νόος – сана және σφαῖρα – орта, шар) немесе *антропосфера* (грек. anthropos – адам, sphaera – қабық) дегеніміз –биосфераның жаңа жағдайға көшкен деңгейі; адамның саналы түрде жүргізген іс-әрекеттерінен туындайтын жер сферасындағы барлық өзгерістер мен олардың дамуын анықтайтын басты фактор; ғаламдағы адамзаттың мекендейтін аясы» деген сипатта түсіндіріледі (<https://kk.wikipedia.org/>).

Тіл мен сананың философиялық, логикалық, психологиялық аспектілерінен бөлек, әуелгі этнологиялық, мифологиялық, теологиялық аспектілері де бар. Халықтық әфсаналардың бірінде, ежелгі жаратылыста бүкіл тіршілік, барша табиғат бейнебір жұмбақ тілде тілдесіпті. Бүкіл дүние бір тілде ұғынысып, адамзат ұрпағы айнала табиғатпен, құспен, сумен, желмен, тіпті Жаратқан Тәңірмен де ортақ бір тілмен тілдескен деседі. Тіршілікке тән ортақ тілдік сана діни санамен бірге біртұтас әлемнің бүтін бейнесін құрапты. Бұл діндегі түсінік, алайда тіл білімін зерттеуші ғалымдар бұл эпсананы құптайда бермейді, жоққа да шығармайды. Дегенмен осыған негіз болған алуан түрлі теори-

ялар да лингвистика ілімінде қалыптасқаны мәлім. Осының бәрі адам санасының жоқтан бар болмағанын, әу баста адамзат ұрпағының саналы жаратылыс иесі екенін жан-жақты дәлелдеуде.

Эксперимент

Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан, қоғамға қызмет етеді. Тілдің қоғамға қызметінің ар жағында оның адамға қызметінің жатқандығы белгілі. Қоғамда болатын үздіксіз тарихи оқиғалар тілдің, сананың жаңаруы, ойдың жаңғыруына алып келеді. Кез келген адам қоғамдағы құбылыстарға, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр мен мәдениетке тәуелді болады. Кәсіби, ғылыми, философиялық, психологиялық, т.б. жоғары санадан бөлек күнделікті тіршілікте адам баласында қарапайым сана, қоғамдық сана, әлеуметтік сана, діни сана, ұлттық сана, елдік сана, мемлекеттік сана, саяси сана, т.б. сана түрлері болады, осының бәрі тіл арқылы көрініс тауып, халық ахуалының (халықтық сананың) қандай деңгейде екендігінен хабар береді.

Дін – адамзат қоғамының рухани жан әлемінің темірқазығы. Адам баласы өмірдің қиын жағдайында қоршаған дүние туралы білімінің шектеулі болуы, тіпті оған қол жете бермейтіндей жағдай орын алған кезде дін – халыққа дүние жөнінде, онда үстемдік ететін күштер мен заңдылықтар жайында біртұтас білімдер жүйесін ұсынады. Тарихтан белгілі әлемге кеңінен тараған Христиан, Будда, Ислам діндерінің құнды көзқарастары мен қасиетті ережелеріне халық тұрмысы бейімделіп, діни ритуалдар қоғамның қалыпты өмір сүру салт-дәстүріне айналды. Толықтай бір ұлт бір дінге сенген кезде, халықтың ұлттық құндылығы пен тұрмыс-тіршілігі сол діннің төңірегінде қалыптасады. Тіпті діннің өзі ұлттық деңгейге көтеріледі. Діннің таралуы діннің қасиетті тілінің таралуымен қатар, дін мәдениеті, діни идеясы, бір тұтас әлемге діни көзқарасты, діни біртұтас сананы да таратады. Оған мысал, ортағасырдағы еуропалық қоғамда христиан дінінің, ал азиядағы түркі халықтарында ислам дінінің шарықтауы екі менталитеттің, екі сананың ара жігінің алшақтығын көрсетеді. Еуропада христиан дінінің шарықтауы астананың Римнен Византия қаласына көшірілуінен бастау алады. Империяның Шығыс Еуропа және Батыс Еуропа деп бөлінуінен кейін христиандық діни сананың қақ жарылуы, яғни «Үштік» (құдай-әке, құдай-бала, қасиетті Рух) ұғымының

талқыға түсуі нәтижесінде өзіндік екі ірі христиандық мәдениеттің туындауына әкелді. Сол кезде еуропаның шығысы гүлденіп, батысы тоқырауға ұшырады. Жеңілсе де варварлар тарапынан тартысқа түскен батыста сол кезден бастап салынған шіркеулік мектептер, храмдық көркем суреттер, діни кітаптар, діни сәулет өнері, шіркеулік әуендер және әлемдік діни көркем шығармаларының арқасында қазіргі музыка, білім, өнер, әдебиет, мәдениет саласында батыс «әлемдік классика» деңгейіне көтерілді. Бұл дегеніміз, қоғамдағы діннің рөлі биік, әрі адамзат дүниетанымындағы діни сана үлкен күшке ие екендігін көрсетеді. Дін үнемі эмоция, сенім, құлшылыққа берілуді қажет етеді. Тарихтағы Батыс Еуропаның басынан кешкен тауқыметі мен сол кездегі ұлы діни сана-сезімінің арқасында қазір ірі күшке айналды. Мұсылман мемлекеттерінің де дінге қатысты тарихтан кешкендері мен ғажап шығармалары аз емес. Діндегі ең құдіретті күш – сенім, ұлы істердің бәрі үлкен сенімнен бастау алады. Адам баласы тіршілігінде бір нәрсеге сенбей өмір сүре алмайды, ал діннің мәні сенімде, сана мен діннің тұтастығы да осы жерде көрініс табады.

Жер бетіндегі тіршілік иелері арасынан адам баласы саналы ақыл-ойының нәтижесінде қаншалықты ерекшеленсе, дыбыстық тілдік жүйесі арқылы да соншалық айқұлақтанып айшықталып тұрады. Адам баласы саналы ақыл-ойы арқылы өзін қоршаған ортаны танып, игеру арқылы бүгінгі таңдағы ғылыми-техникалық прогрестің биігіне қол жеткізді. Алайда адам баласы ғылыми-техникалық прогресті игергенге дейінгі аралықта дамудың әралуан сатысынан өткендігі мәлім. Сол даму жолындағы бірден-бір кезең адамзат баласының діни сенімінің орнығу кезеңін айтуға болады. Ал діни сенімнің орнығуы сөз жоқ «діни санамен» тікелей байланысты болмақ. «Діни сананың» көрсеткіші «тілдік сана» арқылы көрініс табады. Мұндағы «діни сана» мен «тілдік сананың» ерекшелігін ұлттық болмыстан көрінеді. Бұл мәселеге қатысты белгілі ғалым Ғарифолла Есім: «Діннің өрбитін, өсетін, өнетін, көркейетін жері – бір ұлттың, бір аймақтың сол жердегі әлеуметтік уақытына байланысты. Сол өмір сүріп жатқан адамдардың тұрмысына сіңісіп кету деген мәселе бар. Дін сондай әлеуметтік уақыт ішінде жүреді. Сондықтан дін деген ұлттан тыс – барлық халықтарға ортақ, сол себепті дінге ұлттық мәселені кірістірмеу керек деген мәселе теріс пікір. Біз қазақтармыз, арғы тегіміз түркі, яғни Исламды қабылдауымыз да

түркілік, қазақтық дүниетанымымызға қатысты болды. Өзімізге тән әдетіміз, ғұрпымыз, салт-санамыз бар, солар исламмен табиғи тұтасып кеткен, енді оларды бір-бірінен аршудың еш қажеті жоқ» (Есім, 2011: 63). Бұл тілдік сана мен діни сананың адамзат дүниетанымында тұтасып, адам баласының «әлемнің тілдік бейнесі» дегенде діни сананың қатар үнемі жаңғырып отыруы заңды екенін нақтылайды.

«Тілдік сана» мен «діни сана» этностың дүниетанымы мен күнделікті тұрмыс-тіршілігімен астасып бірінен-бірін бөліп қарауға келмейтін категориялар деп тануға болады. Қазақ халқының өмір-салты мен қоршаған ортаға қатысы, этностың сана-сезімі мен дүниетанымының жемісі қазақи әдет-ғұрыптық қағида-ережелерінен діни сананың басым болғанын көрсетеді. Профессор Нұргелді Уәли ата-баба жолындағы ұстанған адам мен адам қарамқатынастарын қақы принциптері негізінде: «көршінің көршіде қақысы бар, қазақтың төреде қақысы бар, қазақтың қазақта қақысы бар, мұсылманның мұсылманда қақысы бар» деп жіктеп беруі осыған мысал болады (Үәли, 2011). Бұның бәрі қазақ мұсылманшылығының көшпелі ортада сан ғасырлық тіршілік қамы, өмір сүру салтына бейімделген ұлттық моделі деп тануға болады. Осыған сәйкес қазақтың тұрмыстық мәдениетіндегі *жер дауы, жесір дауы, құн алу мен құн төлеу, кісі қақысы, мүсәпір қақысы т.б.* даулы мәселелер діни канондармен (Құран Кәрім, Пайғамбарымыздың (с.а.с) шәриғаттары) астасып шешілетін болған. Ал өз кезегіндегі діни канондарға негізделген қоғамдық немесе әлеуметтік мәселелер *«Қасым ханның қасқа жолы», «Есім ханның ескі жол», Тәуке ханның «жеті жарғысы»* секілді ұлттық кодекстер арқылы этникалық мазмұнға ие болған.

Әдет-ғұрып – халықтың өмір сүру салтына сай негізделген әрекет болса, наным-сенім – халықтың ойлау жүйесін, санасын құрайды. Әрбір істің бастауында *«Бисмилла»* сөзінің айтылуы, тағамды оң қолмен жеуі діни сананың көрінісі болмақ. *Есінеген кезде ауызды жауып есінеу* мәдениеті пайғамбарымыздың хадистерінің бірінде: *«Есінеген кезде аузыңызды қолыңызбен жабыңыз. Себебі, шайтан осы сәтте адамның ішіне кіреді»*, – делінген. Осы сияқты: *қолды жуған соң сілкілемеу, дәретке отырғанда құбыланы бетке алма, күнмен таласып ұйықтама, ақ шашты жұлма, қайтыс болған адамның жамандықтарын сөз етпеу, қолды жерге тіреп отырмау, біреу әңгіме айтып*

тұрғанда түшкіру – шындықтың белгісі ретінде қарау, «ескі айға есірке, жаңа айға жарылқа» деп тілеу, сондай-ақ құдыққа түкірме, ант іште, малды теппе, қарқылдап күлме, үйге қарай жүгірме, түнде тырнағыңды алма, есікті керме т.б. тұнып тұрған тыйымдар мен наным-сенімдердің шығу төркіні діннен негіз алып, себептері қасиетті кітаптар мен пайғамбарлардың өмірлерінен беріліп кеткен.

Қазақ халқының дүниетанымындағы тілдік сана мен діни сананың бірлестігін Хакім Абайдың «Қара сөздері» мен ғақлияларынан, Ы.Алтынсариннің «Мұсылмандықтың тұтқасы», Ш.Құдайбердіұлының «Мұсылмандық шарты», Мәшһүр Жүсіп, Ғұмар Қараш секілді көптеген тұлғалардың кейінгі ұрпаққа қалдырған туындылары мен өмір жолдарынан көруге болады. Қазақ руханиятындағы теопозтикалық мазмұндағы шығармалардың өн бойынан «діни сана» мен «тілдік сана» қабысып, үлкен діни философиялық ойға арқау болған.

Нәтиже мен талқы

Қоғамдық өмірдегі қандай да болмасын дін этнос мәдениетіне сіңісті болып кеткені сонша, адамзат дүниетанымындағы әлемдік бейне «тілдік сана» мен «діни сананың» болмысынан ғана толыққанды көрініс табады. Дін мен адам бір-бірінен бөлінбейді, себебі дін адамға адам болу, ұлтқа ұлт болуды және адамзатқа бірлік пен біртұтастықта өмір сүруді үйретеді. Адамзаттың о баста тіршілік етуінен бастап қалыптасқан сана мен тіл тұтастығы, дін мен таным бірлігі әлемнің біртұтас бейнесін айқындайды. Олар бірін-бірі толықтырып, жаңартып, жаңғыртып отырады. Теолингвистика саласында әлі де басы ашылып, қарастырылмаған мәселелер баршылық. Тілдік сана мен діни сананың сабақтастығының астарында бүтін бір ұлттың тұрмыс тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, ұлттық мәдениетті, ұлттық танымы мен көзқарасының жатқандығын көруге болады.

А.В.Леонтьев санаға «қоғамдық тұрғыдан қалыптасқан тілдік мағына, ұғымдар арқылы санада түсінілетін ақиқаттың көрінісі» деп анықтама беруі сананың қалыптасуының негізгі факторы қоғам және қоршаған орта екенін көрсетеді (Leontev, 1999: 232). Адам санасында ақиқаттың бейнеленуі қоршаған ортаны көру, есту, ойлау арқылы көрініс тапса, сөйлеу (тіл) арқылы «тілдік сана» жүзеге асады. Бұған Ш.Бекмағамбетов: «Көз – дүниеге

ашылған есік, сана есігі, ақыл-ой есігі. Көз арқылы қабылданған бейне кеңістікпен тікелей байланыстағы ұғымдар туғызатыны осыдан. Басқа сезімдік мүшелер арқылы қабылдау зат туралы әуелгі, нақты, тікелей ұғымды емес «жабық» сезім мүшелері – құлақ, мұрын, тері, тіл – арқылы өтіп келген ұғымдарды бейнелейді. Және бұл ұғымдарды нақты заттың емес, жекелеген жанама белгілері – дауысы, иісі, дәмі т.б. туғызады» деуі сананы қалыптастыратын қоғам және қоғамдағы құбылыстардың санада жаңғыруы ең әуелі көз-айна арқылы, сосын қосалқы танымдық әрекеттер (перцептивтік мүшелер) арқылы жүзеге асады деп тұжырым жасайды (Bekmagambetov, 1999: 20).

«Сана – бұл діннің бастапқы негізі. Діни сана – бұл образдардың, ұғымдардың, сезімдер мен көңіл-күйдің жиынтығы. Яғни, осы аталған нәрселердің қасиетті, жоғары және ақиқат болмысқа бағытталуы» (Madalieveva, 2016: 62). «Діни сана» мен «тілдік сана» бірлескенде ғана, өзіндік мәнділікке ие болады. Бастапқыда адамзат санасы қарапайым тіршілік деңгейіне байланысты «тілдік санада» дамыса, уақыт өте келе дүниенің мәні мен мағынасы туралы пайымдаулардан кейін «тілдік сана» жоғары эмоция мен қасиетті танымдық «діни санаға» көтерілді. Дамыған діни санада өзіндік қағида, құлшылық ету, қайырымдылық жасау, өмір сүрудің мәніне жауап, ерекше тылсым күш, сенім орын алады. Мұндағы «тілдік сана – жүйелі негізде шешілетін проблема. Ол терең құрылымдардан тұрады, күрделі процестерден құралады. Оның құрылымын анықтау – білім фрагменттерін табу, іріктеу, біріктіру секілді сатылардан өтті. Білім жүйесін құруда біз философиялық рефлексия деген амалға сүйендік. Процесс барысында білім фрагменттері өздігінен килігіп құрылымға енеді, сұрыпталып, трансформацияланып, форма түзеді (құрылымның бөлшегіне айналады). Және білім фрагменттері тегі жағынан әр салаға қатысты, өз ішінде де түрлі сипатта ұйымдастырылған білім негіздері. Тілдік сана монодалардың әрекеттесуінен туатын күрделі болмыс болғандықтан, оның құрылымын түзуге білімнің сыртқы негіздері емес, соған қатысты әр саланың (эмоция, дара тұлға, символ, таным) өз ішінде тосын, күрделі формалардан, терең ішкі процестерден тұратын білім фрагменттері тартылды» (Jamanbaeva, 1998: 105).

Дін – қоғамдық-әлеуметтік құбылыс. Ықылым заманнан адамзаттың рухани қажеттілігіне айналған тіршілік жайындағы ойлар, адамды

толғандыратын сұрақтарға өз тарапынан жауап беруге бейім келетін дін қоғамның ажарамас біртұтас бөлшегіне айналды. Сол себепті, қоғам діни санамен толығып, қоғамның ізгілікке негізделуі арқылы ілгері дамуына ықпал етеді. Алайда «діни сана өзгеріссіз болмайды. Дінге Ғылымның, Өркениеттің және Мәдениеттің әсерлері мол. Діни сана толысып, кемелденіп келеді, ол үрдіс дінге деген көптеген жаңа көзқарастар туғызуда. Дінде де *дәстүрлік пен жаңашылдық бар*» (Esim, 2011: 47). Қоғамдық құбылыс ретінде тілдің өзгеріске бейімділігі секілді, діннің де заманауи жаңашылдыққа бейімділік сипаты болады. Осы тұрғыдан, тілдік сана мен діни сананың тұтастығы көрінеді. Дін мен діл өзгерген жерде тілдің де қосарлана өзгеріске түсу ықтималдылығы жоғары болады.

Қорытынды

Адамзат баласының дүние болмысы мен қоршаған орта, табиғат және қоғам туралы ізденісінің дамуы діни сананың эволюциясына, діннің жаңарып, мазмұнының сатылай дамуына алып келді. Оны тарихи мәліметтер бойынша, Адам-Ата мен Хауа-Ана дәуірінен бастап жер бетіне түскен төрт қасиетті кітаптың мазмұнының хронологиялық дамуынан көруге болады. Адамзат дүниетанымындағы тілдік және діни сананың сатылай дамығанын қоғамдық ортаның даму деңгейімен сабақтастырып қарауға болады. Соңғы Құран Кәрімнің адамзатқа ұсынған қасиетті заңдылықтары өркениетті мәдениетке,

салауатты қоғамға алып келсе, б.з.д жазылған Құрандағы адам сенгісіз ғылыми мәліметтерді қазіргі «саналы адамзат ұрпағы» ғылыми ізденістерінде жаңалық ретінде дәлелдеп отыр. Қоғамды қоғам қылып ұстап тұрған «тіл мен дін» бірлестігі адамзат дүниетанымындағы «өркениетті сананы» өмірге әкелді.

Тілде, дінде адамзат тарихында қажеттіліктен туған қоғамдық құбылыстар. Адамзат дүниетанымының даму көрсеткішіне тілдік сана мен діни сананың өзіндік ықпалы бар. Тіл адам санасындағы біртұтас бейнені модельдеуші құрал болса, дін сол сананы қалыптастыратын жоғарғы ұғым. Тіл әлеуметтік мәнділікке ие ұлттық – ұлттық көрсеткіші болса, дін – адамның рухани жан азығы, мәдениет пен өркениеттің бастауы. Адамзат баласы дүниетанымының бастауында діни сенім (діни сана) тұрады. Адам баласының ғибадаттары мен мінәжаттары, жақсы амалдары мен әрекеттері діни канондарға негізделсе, тілдік ортасы ізгілікке құрылады. Демек, адамзат дүниетанымындағы тілдік сана мен діни сананың тұтастығы бүтін бір әлемнің бейнесін түзеді. Адам баласы өзін қоршаған ортаны санасымен сараптап, тіл арқылы әлемнің бейнесін жасайды. Адамзат дүниетанымындағы тілдік санаға діни сананың немесе діни санаға тілдік сананың өзара тең дәрежедегі ықпалдастығы, адамның тұлғалық қасиетін қала берді этностың ұлттық болмысын қалыптастырады. Дін мен тілдің үйлесімі этностың ұлттық менталитетін, өмірлік дүниетанымын, дүниелік ұстанымын, құндылықтар өлшемін көрсетеді.

Әдебиеттер

- Бекмағамбетов Ш. Тілдік таным негіздері және тілдік символдар. – Алматы: Ғылым, 1999. – 215 б.
<https://kk.wikipedia.org/>
 Есім Ғ. Сана болмысы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 388 б.
 Уәли Н. Бұрынғыдан қалған сөз (қолжазба) 2011
 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – М., 1999. – 287 б.
 Мадалиева Ж.Қ. Діни сана және оның ерекшеліктері: әлеуметтік-философиялық талдау // Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршысы «Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы». №3 (55). – 2016. – 61-64 бб.
 Жаманбаева Қ. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. -140 б.
 Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
 Карлинский А.Е. Принципы, методы и приемы лингвистических исследований. – Алматы: КазУМОиМЯ имени Абылай хана, 2003. – 352 с.
 Өлкебаева Д. Сөз мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 214 б.

References

- Alkebaeva D. (2014) Soz madeniety: oku kyraly [Culture of speech]. – Almaty: Kazakh Universiteti, 2014. 214 p. (In Kazakh)
- Bekmagambetov Sh. (1999) Tildik tanym negizderi jáne tildik simvoldar [Basics of linguistic cognition and language symbols]. – Almaty: Ğylym, 1999. 215 p. (in Kazakh)
- Esim G. (2011) Sana bolmysy [The nature of consciousness]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. 388 p. (in Kazakh)
- Frazeologiyalyk sozdik (2007) [The Phraseological Dictionary]. – Almaty: Arys, 2007. 800 p. (in Kazakh)
- Jamanbaeva Q. (1998) Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: emosia, simvol, tildik sana [Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, language awareness]. – Almaty: Ğylym, 1998. 140 p. (in Kazakh)
- Karlinsky A. (2003) Principy, metody i priemy lingvisticheskikh issledovaniy [The Principles, Methods and Techniques of Linguistic Research]. – Almaty: KazUMOiMYA imeni Abylay khana, 2003. 352 p. (in Russian)
- Leontev A. (1999) Osnovy psiholingvistiki [Fundamentals of Psycholinguistics]. – M., 1999. 287 p. (in Russian)
- Madalheva J. (2016) Dinı sana jáne onyn erekshelikteri: aleymettik-filosofialyq talday [Religious consciousness and its features: socio-philosophical analysis] – Abai atyndaǵy QazUPY-nyń Habarshysy: Áleymettanı jáne saıası ǵylymdar serıasy. №3 (55). 2016. 61-64 pp. (in Kazakh)
- Yali N. (2011) Buryńydan qalǵan sóz [The old word] – Almaty: (qoljazba) 2011. (in Kazakh)
<https://kk.wikipedia.org/> (in Kazakh)